

e-ISSN: 2148-0494

dergıabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2018, Cilt:6, Sayı:11, 6:119-138

Gönderim Tarihi: 03.05.2018

Kabul Tarihi: 05.06.2018

HİCRÎ III. ASIRDA HADİS USÛLÜNE KAYNAKLIK EDEN ESERLER VE ÖZELLİKLERİ*

Abdullah ÇELİK**

Öz

Hadis usûlü, Hz. Peygamber'e isnâd edilen haberlerin aslına uygun nakli ve ona aidiyetini belirleme amacıyla konulan prensipleri belirleyerek bunlarla ilgili terimleri konu edinen bir ilimdir. Sözü edilen temel ilkelerin büyük çoğunluğu rivayet, tedvin ve tasnif döneminde olmak üzere tarihî süreçte ihtiyaca göre belirlenmiş, uygulanmış ve geliştirilmiştir. Bu çalışmada hicrî III. asırda hadis usûlüne kaynaklık eden temel dört eser ele alınmıştır. Bunlar, Şâfiî'nin er-Risâle'si, Müslim'in Mukaddime'si, Tirmizî'nin el-İlelü's-Sağır'i ve Risâletu Ebî Dâvud'dur. Bu eserlerin ele aldığı hadis usûlü konuları incelenerek bazı istihlâhları kullanmada ilk oluşları değerlendirilmiştir. Bunların yanında dolaylı olarak hadis usulüne kaynaklık etmiş olan ilel ve tarih kaynaklarının hadis usulüne ne derece katkıda buldukları da ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Usulü, İlel, İstihlâh, Kaynaklar.

AT THREE HIJRI CENTURY ORIGINATING BOOKS OF HADITH METHODOLOGY AND THEIR FEATURES

Abstract

Hadith methodology is a discipline determining the principles and terminologies in order to authenticate whether news/narrations are truly related to the Prophet. Most of these principles were determined, applied, and developed on the basis of necessities during the narration age. This work investigates the evolution of narration principles and related notions throughout the historical process, which is organized as follows: In the second chapter, four fundamental hadith methodology books of the 3rd century BH are addressed: Al-Shafi'i's Al-Risalah, Muslim's Al-Sahih, Al-Ilal Al-Sager of Al-Tirmidhi, and Abu Dawood's Al-Risalah. The hadith methodology of these books and first-use of some terminology are examined.

Keywords: Hadith, Hadith methodology, 'Ilal, Technical terms, Resources.

Giriş

Hicri III. Yüzyıl, hadis ilimlerinde dönemin önde gelen ilim adamlarının çabalarıyla büyük dönüşümlere şahit olmuştur. Hadis ilimleri özelinde bakıldığında İslam coğrafyasında gelişen ilimler arasında en ön sıralarda hadisin yer aldığı görülecektir.

* Bu makale, yazarın "Hadis Usûlü İlminin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk III Asır" adlı doktora tezinin ikinci bölümünden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, abduhcelik@ibu.edu.tr **ORCID ID** 0000-0002-2669-3082

Hadis kaynakları açısından ise Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i ile Buhârî ve Müslimin Sahîh'lerinin de içinde bulunduğu kaynak eserlerin ortaya çıktığı çağdır. Bu yüzyılın sonuna ulaşıldığında artık sözlü rivayet edilen hadislerin çoğu yazıya geçirilip tedvin faaliyetleri tamamlanmıştır. Etbâü't-Tâbiîn döneminin bitmesiyle, rivayetlerde ve ravilerde aranan şartlarda yumuşama baş göstermiştir. Daha geç dönem hadisçilerinden Hâkim en-Neysaburî (ö. 405/1014) ravinin adalet ve zabt şartlarında başlayan bu yumuşamaya dikkat çekerek kendi dönemi için sadece rivayetleri toplayan kitapların zaptına değinmiştir.¹

Zehebî (ö. 748/1348) bu çağı, hadis tenkitçileri açısından mütekaddimûn ve müteahhirûn arasındaki ayırıcı sınır olarak kabul eder. Ona göre artık III. asırda hafızalarında kayıt altına alınmamış hadisleri tutan hadis ravileri tükenmiştir. Bu nesilden sonra artık sema edilen rivayetleri hadis nüshalarında toplayan hadisçiler yerlerini almıştır.²

Bu dönemde kullanılan hadis kavramlarının incelenmesi, müteahhirûn dönemi hadisçilerin hadis ıstılahlarında neden oldukları daralma ve genişlemeyi daha iyi görmemize yardımcı olacaktır. Böylece daha sonra tanımlanan birçok ıstılahın mütekaddimûn hadisçilerce ne anlamda kullanıldıkları anlaşılacaktır.

Hadis metinlerinin kitaplarda toplanma sürecinin tamamlandığı bu dönemde hadis usûlü ilmüne kaynaklık eden eserler de yazılmıştır. Hadis usûl meseleleri bu dönemde genel olarak hadis eserlerinin mukaddimelerinde veya İlel, Merâsîl, Tarih türü eserlerde dağınık olarak kaleme alınmıştır. Etbâü't-Tâbiîn çağının sonuna doğru hadis usûlü kavramlarının yerleşmesinden sonra bir sonraki merhale olan sistemleşme ve metotlaşma süreci başlamıştır. Hicrî üçüncü yüzyılda hadis usûlü konularının değinildiği birçok eser bulunmakla beraber biz bu dönemin hadis usûlü anlayışına ışık tutan ve bu konulara en yoğun olarak değinen eserleri ele alacağız. Bunların arasında Şafîî'nin *er-Risâlesi*, Müslim'in *Sahîhi'nin Mukaddimesi*, Tirmizî'nin *el-İlelu's-Sağîri* ve Ebû Dâvud'un *Risâle ilâ Ehli Mekke'si* en önemli olanıdır. Bu eserler her ne kadar hadis usûlünün tüm konularını ele almasa da birçok konuyu ele alan eserlerden sayılabilir. Ayrıca İlel ve tarih eserleri de bu dönemin hadis usûlü anlayışı için önemli kaynaklar arasındadır. Öncelikli olarak hadis usûlünün birçok konusunu içeren Şafîî'nin *er-Risâlesine* değinilecektir.

A. Şafîî'nin *er-Risâle'si*

İmam Şafîî'nin (ö. 204/819) hadis usûlü konularına değindiği birçok eseri vardır. Bunların arasında en meşhurları; içerisinde bir çok eserini (*İhtilâful-İrâkıyyîn*, *İhtilâfu Ali ve İbn Mes'ud*, *Beyân'u-Ferâizillah*, *Sıfâtu Nehy-i Rasûlillah*, *İbtâlu'l-İstihsân*, *er-Red alâ Muhammed eş-Şeybânî*, *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâî*) barındıran *el-Ümm* ayrıca *Cimâu'l-İlm*, *İhtilâfu'l-hadis* ve *el-Müsned* eseri Şafîî'nin hadis konularına dağınık şekilde değindiği kitaplardır. Fakat bu çalışmada usûl görüşlerine daha yoğun bir şekilde değindiği *er-Risâle* eserine yer verilecektir.

¹ Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis* (nşr. Muâzzam Hüseyin), Medine: 1977/1397, s. 15-16; Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethü'l-Mugîs bi Şerhi Elfjyyeti'l-Hadis li'l-İrâki* (nşr. Ali Hüseyin Ali), Kahire: 2003/1424, II, 108.

² Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Mizanü'l-İtidal*, I, 4.

Şafîî'nin er-Risale eseri Sünnî İslam düşüncesinin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü *er-Risâle*, daha sonraki dönemlerde gelişecek ve olgunlaşacak olan hadis usûlü ilminin ilk ve en önemli örneğidir. Sünnî geleneğin fikri anlayışı büyük ölçüde er-Risale ile resmedilmiştir. Hadislerin otoritesi ve Hadis-Sünnet ilişkisi de keza *er-Risâle* ile şekillenmiştir. İleriki dönemlerde Hadis ve Sünnet konusunda gerek ıstılâhî gelişmeler, gerekse metodolojik süreç *er-Risâle* tarafından yönlendirilmiştir.³

Eserin yazılış sebebi ile ilgili olarak kaynaklar şu bilgiyi verirler: Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) Şafîî'ye bir mektup yazmış ve Kur'an'ın manalarını, makbul-muteber hadis ve haberleri, İcma'nın hüccet oluşunu, Kur'an'daki nâsîh ve mensûhu açıklamasını istemiş o da er-Risâle'yi yazarak İbn Mehdî'ye göndermiştir. Esere "*er-Risâle*" ismi Şafîî tarafından verilmiş değildir. O er-Risâle'den söz ederken "*el-Kitap*" veya "*Kitabım*" ifadelerini kullanır.⁴ Abdurrahman b. Mehdî'ye göndermiş olması sebebiyle, Şafîî'nin kendi döneminde "*er-Risâle*" adını almıştır.⁵ er-Risâle bize ulaşan en eski fıkıh usûlü eseri olması yanında, hadis usûlünden bahseden en eski eser olma özelliğini de taşımaktadır. İhtiva ettiği haber-i vâhid ve hucciyeti, ravinin adaleti, hadisin sıhhat şartları, munkatı, mürsel vb. konular hadis usûlü eserlerinin ana başlıklarındandır.⁶ Şafîî, diğer eserlerinde olduğu gibi er-Risâle'de de diyalog metodunu kullanmıştır. Muhatabı hakkında ise herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır.⁷

Eserin Değindiği Hadis Usûlü Konuları

Risâle, hadis ıstılahları bakımından son derece zengin bir kaynaktır. Kendisinden yüz yıllar sonra istikrar kazanacak olan Hadis ıstılahları, en ham halleriyle er-Risâle'nin karmaşık ve düzensiz anlatımı içinde yer almaktadır. İmam Şafîî, er-Risâle'de hadis ıstılahlarını, hadis usûlüne ait fikir ve düşüncelerini günümüz eserleri gibi belirli bir sistematik içerisinde zikretmemiştir. Ayrıca onun ismini zikretmeden hakkında görüş beyan ettiği birçok hadis konusu olduğu da unutulmamalıdır.

Şafîî "Hadislerdeki "İletler" başlığı ile hadislerde görülen ihtilaflardan, ihtilaf sebeplerinden ve ihtilafın nasıl giderileceğinden bahseder ve konuyla ilgili misaller verir.⁸ İlim bölümünden sonra "Haber-i Vâhid" konusuna girer ve geniş bir tanımdan

³ Hayri Kırbaoğlu, *Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şafîî'nin Rolü*, Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003, s. 7.

⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire: 1979, s. 32, 146, 213, 226, 259, 343.

⁵ Şafîî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir'in mukaddimesi, s. 12.

⁶ Risâle'nin günümüze ulaşan iki nüshası vardır. Bunlardan biri Rebi' b. Süleyman el-Murâdî'nin el yazması orijinal nüsha, diğeri de İbn Cemâat'nın nüshasıdır. Risâle Her iki nüshanın karşılaştırılması suretiyle Mısır'da üç defa basılmıştır Matbaatu'l -İlmiyye,1312; Matbaatü'ş-Şerefiyye, 1315; Matbaatü'l Emiriyye, 1321 Muhammed Şâkir Rebi'in nüshasını esas alarak şerh ve tahkikini yapmış, önce basılan her üç nüsha ile de mukayese ederek yeniden yayınlamıştır. Farklı dillere tercümesi yapılan Risâle, türkçe'ye de iki defa tercüme edilmiştir.

⁷ Şaban Çiftçi, "İmam Şafîî'nin er-Risâlesi ve Hadis İlmi" (yüksek lisans tezi, Süleyman demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998) s. 23.

⁸ Şafîî, *er-Risâle*, s. 210-355.

sonra haber-i vahid'in hucciyeti üzerinde uzunca durur.⁹ Müteakiben icma, kıyas, ictihat, ihtilaflar ve sahâbî görüşleri hakkındaki düşüncelerini dile getirir.¹⁰

Şafî'nin, er-Risâle'deki "İlim kaynağı kitap, sünnet, icma, sahâbîlerden intikal eden şeyler ve bunlardan hareketle yapılan kıyastır"¹¹ sözleri, onun sahâbînin söz veya fiillerini sünnete dâhil etmediğini göstermektedir.

Şafî'nin diğer eserlerinde sünnetin net bir tanımına ulaşamamakla birlikte, er-Risâle'de sünneti, "Mutlak sünnet denilince anlaşılacak olan şey sadece Rasûlullah (s.a.v.)'in sünnetidir." Şeklinde tanımlamıştır. Onun bu kullanımı muteâhhirûn hadis usûlü eserlerindeki sünnet tanımlarına kaynak teşkil etmektedir. Ayrıca Şafî'ye atfedilen "Sahîh isnâd ile Hz. Peygamber'e ulaşan hadis sünnettir"¹² sözü tüm tanımları kuşatacak mahiyettedir. Şafî'den nakledilen bu sözlerle birlikte onun, er-Risâle'de sünneti; Kur'an'a muvafık olarak gelen sünnet, Kur'an'ı açıklayan sünnet, Kur'an'da yer almayan konularda Hz. Peygamber'in koyduğu sünnet şeklinde üç kısma ayırması¹³ ve sünneti vahiyle irtibatlandırması¹⁴ onun sünneti sadece Hz. Peygamber'e has kıldığıнын göstergesidir. Ehli Hadis ile İmam Şafî, sünnetin tespitinde tek kaynağın merfu hadisler olduğu görüşünü benimsemişlerdir.¹⁵ İmam Şafî'ye göre sünnet Hz. Peygamber'den gelen söz, fiil ve takrirlerin bütünüdür. O, sünnetin yalnızca Hz. Peygamber'e ait olduğu düşüncesindedir. Bu görüşünü desteklemek için sahâbîlerin de sadece Resulullahın sünnetini "Sünnet" olarak isimlendirdiklerini belirtmiştir.¹⁶ Dolayısıyla sahâbe haberleri olan mevkûf ve tâbîlerin fikir ve düşüncelerini ifade eden maktû haberler sünnet olarak nitelendirilemez.¹⁷ İmam Şafî sünnetin ne olduğu konusu üzerinde dururken Kur'an-ı Kerim'in çeşitli ayetlerinde geçen "Hikmet" kelimesiyle sünnetin kastedildiğini belirtmiştir.¹⁸ Sünnetin genel kabul görmüş olan "Hz. Peygamber'in sözü ve hayatında takip ettiği yol" şeklindeki tanımı ile Şafî'nin er-Risâlede ortaya koyduğu sünnet anlayışı tamamen uyum halindedir. Böylece o bu sünnet anlayışı ve tanımı ile hadisçilerin sünnet/hadis anlayışını metodik bir zemine oturtmuştur.¹⁹

Şafî haberleri, "âmmе'nin haberi" ve "hâssa'nın haberi" olmak üzere iki kısımda mütalaa eder ki; âmmе'nin haberi terimi daha sonra kullanılan "Mütevatir haber" terimini karşılamaktadır. Haber-i hâssa terimi de daha sonra "ahâd haber" şeklinde ıstılahlaşacaktır. Haber-i Hassa kavramının kullanmasının nedeni, bu gibi haberlerin dinin özel bilgi gerektiren meseleler içermesi ve Müslümanların çoğunluğunun bunları bilmemesidir.²⁰

⁹ Şafî, *er-Risâle*, s. 471.

¹⁰ Şafî, *er-Risâle*, s. 471-598.

¹¹ Şafî, *er-Risâle*, s. 508.

¹² Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 438; Dakar, *Şafî*, s. 207.

¹³ Şafî, *er-Risâle*, s. 92-92.

¹⁴ Şafî, *er-Risâle*, s. 103.

¹⁵ Ahmet Yücel, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2009, s. 104.

¹⁶ İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010, s. 237.

¹⁷ Şafî, *er-Risâle*, s. 350-366.

¹⁸ İmam Şafî'nin delil olarak kullandığı bazı ayetler, el-Bakara 2/129, 151, 231; Ali İmran 3/164; en-Nisa 4/113; el-Ahzab 33/34; el-Cum'a 62/2.

¹⁹ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: TDV Yayınları, 2011, 239.

²⁰ Şafî, *er-Risâle*, s. 359.

Şafîî'nin haber-i vahid'in delil olması konusundaki görüşleri,²¹ kendisinden sonra sünnetin ve haber-i vahid'in hucciyetini delillendirmede önemli bir kaynak olmuş, eski yeni pek çok eserde aynı örnekler yer almıştır.²²

Ravi sayısına göre haberlerin veya sünnetin/hadis, mütevatir ve ferd şeklindeki taksimi ilk hadis usûlü eserlerinde yer almamaktadır. Daha sonraki asırlarda revaç bulacak olan bu taksimin işaretlerini Şafîî'nin er-Risâlesi'nde görüyoruz. Ancak onun haber-i hâssa için ön gördüğü "Tek kişinin tek kişiden rivayeti" şeklindeki tanım, ilk devirlerde geçerliliğini korurken; zamanla "mütevatir dışındaki tüm haberler" olarak genişletilmiştir.²³

Şafîî, meşhur haberi ikiden fazla kişinin yapmış olduğu rivayette esas olan ravi sayısının mütevatir derecesine ulaşmayan ulema ve halk arasında yaygın olarak kullanılan hadisler için kullanmaktadır.²⁴ Bu anlamda kullandığına şu sözü işaret etmektedir: "Munkatı olarak yazdığım her hadisi çoğunluktan öğrenen ilim sahiplerinin ekseriyetinin nakline dayanarak rivayet eden kimselerden muttasıl veya meşhûr olarak işittim..."²⁵

Şafîî, sahîh hadis lafzını kullanmasa da sahîh hadiste aradığı şartların neler olduğunu "Haber-i Vahidin Huccet Olması İçin Gerekli Şartlar" başlığı altında zikretmiştir. Böylelikle sahîh hadis en eski tanımı Şafîî'ye aittir diyebiliriz.²⁶ Bununla birlikte İmam Şafîî er-Risâle'de sahîh kavramıyla aynı anlama gelen sabit kavramını da kullanmıştır.²⁷ Hâlbuki sabit kavramı sonraki dönem hadis usûlünde yaygın olarak kullanılan bir kavram değildir.

İmam Şafîî hem mevsul hem de muttasıl terimlerini er-Risâle'de kullanmış ama bu kavramların ne anlama geldiğini izah etmemiştir. Sadece kullanmış olduğu hadislerin sahîhlik derecesine işaret etmek amacıyla bu kavramları kullanmıştır.²⁸

Hadiste munkatı terimini ilk defa Şafîî kullanmıştır.²⁹ Şafîî'nin er-Risâle'de munkatı tanımını mürsel anlamında kullandığı anlaşılmaktadır.³⁰ Bu, aslında o dönemin ortak bir anlayışıdır. Hâkim en-Neysaburî'nin "munkatı" hadis, isnâdda tâbîinden sonra gelen ravisi düşen hadistir³¹ şeklindeki tanımı, Şafîî'yi takip eden asırda da munkatı ile mürselin aynı manada kullanıldığını göstermektedir. Şafîî'yi mürsel konusunda öne çıkaran husus onun, mürseli ilk tartışmaya açan kişi

21 Şafîî, *er-Risâle*, s. 401.

22 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye* (nşr. Hasen Abdulmunim Şelebî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009, s. 42-48; Celaledîn es-Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Beyrut: 1409/1988, I, 33.

23 Bkz, İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-Hadîs* (el-Mukaddime), (nşr. Nurettin İtr), Dimaşk: Daru'l Fikr, 2008, s. 74; Ebu'l-Fidâ İmâmüddin İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *İhtisaru Ulûmi'l-Hadîs*, (el-B'aisu'l-hasîs'le birlikte), Kahire: Dâru't-Turâs, 1979, s. 21.

24 İbnu's-Salah, *Ulumu'l-Hadîs*, s. 265-269.

25 Şafîî, *er-Risâle*, s. 431.

26 Şafîî, *er-Risâle*, s. 369-372; Çiftçi, *İmam Şafîî'nin er-Risâlesi*, s. 70-74.

27 Şafîî, *er-Risâle*, s. 238, 276.

28 Şafîî, *er-Risâle*, s. 431, 432.

29 Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1996, s. 166.

30 Şafîî'nin munkatı ile mürsel'i aynı anlamda kullandığı Risâle'deki şu ifadelerinden de anlaşılmaktadır; "Bir tâbî'i, Mürsel olarak rivayet ettiği hadis konusunda yalnız kalırsa, bunu Hz. Peygamber'e isnat konusunda kendisine katılan birini bulamazsa söz konusu hadis sadece onun tek başına yaptığı munkatı bir rivayet olarak kabul edilir." Şafîî, *er-Risâle*, s. 462

31 İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 57.

olmasıdır.³² Şafiî'nin kendisinden önce delil olarak kabul edilen mürsel hadisi tartışmaya açmış olması onun, mürsel hadisleri tamamen reddettiği anlamına gelmemektedir. Nitekim o kibar-i tâbînden olmak üzere³³ mürsel hadisin delil olabileceğini fakat bunun için bazı unsurlarla desteklenmesi gerektiğini söylemiştir.³⁴

Tedlisin ilk tanımını da Şafiî yapmıştır.³⁵ Şafiî haber-i vâhidin kabul şartları arasında "Ravinin karşılaştığı şeyhten işitmediğini rivayet eden müdellis olmaması"³⁶ gerektiğini söyleyerek tedlisin tanımını da yapmıştır.³⁷

Muteahhirûn hadis usûlcülerinin sünnet anlayışı ve hadis-sünnet ilişkisi büyük ölçüde er-Risale ile şekillenmiştir. Hadis ıstılahları, çok erken sayılabilecek bir dönemde İmam Şafiî tarafından er-Risale'de; kimi zaman açıkça, kimi zaman da muhteva olarak kullanılmıştır. Bu ıstılahların daha sonraki muhaddisleri yönlendirici bir etkiye sahip oldukları aşikârdır. İmam Şafiî'nin kullanmış olduğu hadis kavramları, hadis usûlünün tam teşekkül etmemiş olması ve bu kavramların daha yeni kullanılıyor olması nedeniyle yerleşik anlamlardan daha farklı olduğu anlaşılmaktadır. Şafiî'nin kullandığı bu kavramların daha çok lügavî anlamlarıyla kullanıldığını ve daha kavramsallaşma süreçlerini tamamlamadıklarını fakat buna rağmen sonraki dönem usûlcülerine ilham kaynağı olduğunu söyleyebiliriz.

B. Müslim'in Sahîh'inin Mukaddimesi

Müslim'in *Sahîh'inin* mukaddimesi, 6 bâp ve 100 rivâyetten meydana gelir. Müslim, mukaddimenin hemen girişinde eserin tasnif sebebine, hadis usûlüne dair bazı konulara ve eserinde takip ettiği metoda değinmektedir. Mukaddime'de ele aldığı konuları tamamen nakle dayandırma gayreti içerisinde olduğu gözlemlenen Müslim'in Sahîh'ine aldığı rivâyetlerde gözettiği şartlar ile Mukaddime'ye aldığı rivâyetlerde gözettiği şartların aynı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Sahîh'indeki rivâyetler ile Mukaddimedeki rivâyetlerin sıhhat açısından farklı olduğu görülmektedir. Mukaddime hadis ilmine dair önemli meselelere değindiği için bu alanda kaleme alınmış ilk çalışmalardan olduğu söylenebilir. Fakat burada zikredilen meseleler sistematik bir şekilde olmadığı gibi konuların tamamını da kapsamamaktadır. Muhtemelen müellif, önemli gördüğü ve kendi döneminde tartışma konusu olan konulara değinmiştir.

Hadis Usûlü Konuları

Müslim, güvenilirlikleri bakımından râvileri üç tabakaya ayırarak şöyle tavsif eder: 1- Hâfız ve son derece güvenilir râviler 2- İstikamet sahibi, mutkın, hıfz ve itkanda bunlara yakın olan râviler 3- Zayıf ve metrûk râviler.³⁸ Müslim, Hadis ehline müttehem olanlar ile hadisleri ekseriyetle münker veya hatalı olan kimselerin hadislerini rivâyet etmekten de sakındığını zikreder.³⁹

³² Suyûtî, *Tedrib*, s. 104.

³³ Şafiî, *er-Risâle*, s. 465.

³⁴ Şafiî'nin Mürsel hadisin kabulü için detaylı bilgilere bkz. *er-Risâle*, s. 461-463.

³⁵ Şafiî, *er-Risâle*, s. 371.

³⁶ Şafiî, *er-Risâle*, s. 380.

³⁷ Fuat İstemi, "İmam Şafiî'nin Kullandığı Hadis Kavramları (Er-Risâle Örneği)", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 8/2 (2016), 641-667.

³⁸ Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri, *es-Sahih (Mukaddime)* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki), Kahire: Daru'l-hadîs, I, 8-11.

³⁹ Müslim, *Mukaddime*, I, 8-11.

Mukaddimedede, hadis rivâyetinde isnâdın ne zaman kullanılmaya başlandığını tespit etmeye yönelik rivâyetler bulunmaktadır.⁴⁰

Müslim, Mukaddime’de haber kelimesinin çoğulu olan “ahbâr” kelimesini birçok yerde zikretmiştir. O, “ahbâr” kelimesini, hadis anlamında kullanır ve “الأخبار عن رسول الله” Rasûlullah’tan gelen haber” kaydını koymayı da ihmal etmez. O, “Dinin sünnet ve hükümleri ile sevap, özendirme, sakındırma ve diğer birçok şey hakkında Rasûlullah’tan nakledilen bütün haberleri öğrenmeyi arzu ettiğini söyledi.”⁴¹ diyerek haberi, hadisle eş anlamlı olarak kullandığını göstermektedir. Eser kelimesini ise hadisle aynı anlamda kullanmaktadır.⁴²

Sikanın ziyadesi hususunda rîvâyetiyle teferrüd eden muhaddisin rivâyetinin kabul edilmesinde âlimlerin aradığı şartınların gerçekleşmesi durumunda bu ziyâdenin de kabul edilmesi gerektiğini vurgular.⁴³ Bu hususta çağdaşları Buhârî ve Tirmizî ile aynı kanaati paylaşır. O, Mukaddime’de her ne kadar ziyâdenin kabul edileceğini ifade etse de onun her sikanın ziyâdesini mutlak olarak kabul ettiğini söylemek mümkün değildir.⁴⁴

O, mürsel hadisi çağdaşları Buhârî, Ebû Dâvud, Tirmizî gibi âlimlere muvafık olarak, “Tâbiînin sahâbiyi atlayarak Hz. Peygamber’e izâfe ettiği hadis” anlamında değil de “inkıta” anlamında ele almıştır. Onun, Mukaddime’de mürsele dair söylediği sözler, bu kavramı inkıta anlamında kullandığına delildir.⁴⁵ Bu anlamda mürselin değeri hususunda şöyle demiştir: “Bizim ve ehl-i ilmin kesin kanaati şudur ki mürsel rivâyetler hüccet değildir.”⁴⁶ Bu sözle o, muhaddislerin çoğu ve pek çok fıkıh âlimi gibi mürsel hadisi zayıf sayıp onunla ihticacı kabul etmemiştir. Müslim mürseli delil kabul etmediği halde Sahîh’inde yer alan bazı mürsel rivâyetlerden dolayı da tenkit edilmiştir. Suyûtî, çelişki gibi görünen bu meseleyi Müslim’in bu rivâyetleri müsned rivâyetlerden sonra mütabaat veya şevâhid olarak ya da hadislerde yer alan bazı ihtilafları göstermek kaydıyla Sahîh’ine aldığını ayrıca bu rivâyetlerden bazılarının muttasıl senedlerini de verdiği söyleyerek açıklamaya çalışmıştır.⁴⁷

Müslim, muan’an isnâdlarda talebe ile hocanın en az bir defa görüşmüş olmalarını şart koşanları sert bir dille tenkit etmektedir.⁴⁸ Müslim, bunun sonradan uydurulmuş bir şart olduğunu, daha önce hiçbir hadisçinin böyle bir şart ileri sürmediğini dile getirir ve iki râvinin aynı zamanda yaşamış olmasının yeterli olacağını savunur.⁴⁹ Muan’an hadise dair görüşlerine birçok rivâyetten örnek veren Müslim, söz konusu iddia sahibinin görüşünün yanlışlığını ispat etmek için senedlerin sahîhini ve zayıfını araştıran Eyyûb es-Sahtiyânî, Mâlik b. Enes, Şu’be b. Haccâc, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî ve daha sonra gelen muhaddislerden hiçbirinin, bu tür senedlerde semâ’ var mı yok mu diye herhangi bir araştırmada

40 Müslim, *Mukaddime*, I, 20.

41 Müslim, *Mukaddime*, I, 7.

42 Müslim, *Mukaddime*, I, 13-14.

43 Müslim, *Mukaddime*, I, 11.

44 Müslim, *et-Temyîz* (nşr. Sâlih b. Ahmed, Beyrut: Dâr-u İbn Hazm), y.y., 2009, s. 121-122; İbn Receb, *Şerhu İlelî’t-Tirmizî* (nşr. Nüreddîn İtr, Dımaşk: Dâru’l-Beyrûtî), y.y., 2008, I, 335-336.

45 Müslim, *Mukaddime*, I, 37.

46 Müslim, *Mukaddime*, I, 37.

47 Celâleddîn es-Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî fi şerhi Takrîbî’n-Nevevî* (nşr. Bedî’ es-Seyyid), Dımaşk: Dâru’l-kelemi’t-tayyib, 2005.

48 Müslim, *Mukaddime*, I, 35-36.

49 Müslim, *Mukaddime*, I, 36.

bulunmadığını nakleder. Râvilerin ancak hadiste tedlîs yapmakla marûf ve bununla şöhret bulmuş kimselerden olması durumunda, zikri geçen imamların bu tür senedlerde araştırma yaptıklarını bunun dışında hiçbir imamın böyle bir araştırmaya gerek duymadığını dile getirir.⁵⁰

Müslim, illet kavramını rivâyetlerde hata ve vehim gibi nedenlerden dolayı meydana gelen kusurlar anlamında kullanmıştır. Söz konusu hata ve vehim ister sikadan ister zayıf râviden kaynaklansın fark etmez.⁵¹ Dolayısıyla O'na göre münkerlik, muhalefet, irsâl, tedlîs, tashîf, idrâc, râvinin çokça yanılması ve hafızasının zayıflığı gibi hadisin sıhhatine zarar veren unsurlar, birer illettir. O'nun illet kavramını irsâl ve tedlîs gibi hadisi zayıf kılan unsurlarla birlikte kullanması buna delâlet etmektedir.⁵² Rivâyetinde tek kalan râvinin hadisinin kabulünde güvenilir olma vasfını göz önünde bulunduran Müslim, hadisçilerin de aradığı şartın bu olduğunu, "Rivâyetiyle teferrüd eden muhaddisin rivâyetinin kabul edilmesinde âlimlerin aradığı şart, ilim ve hıfz sahibi kimselere iştirak etmek ve onlara uymaya gayret göstermektir,"⁵³ sözüyle ifade etmektedir. Müslim, pek çok talebesi bulunan bir hocanın, talebelerinden birinin diğer talebeler karşısında teferrüd etmesi durumunda o râvinin rivâyetinin kabul edilemeyeceğini de belirtmektedir.⁵⁴

Münker kavramına dair şunları söylemektedir: "Bir muhaddisin hadisindeki münkerlik alâmeti; râvinin rivâyetinin, hâfız ve makbûl olan başka râvilerin rivâyetleriyle karşılaştırıldığı zaman onların rivâyetlerine muhalif düşmesi veya büyük ölçüde onlara uymamasıdır. Şâyet o kişinin hadislerinin ekserisi böyle ise onun hadisi metrûk, gayr-i makbûldür"⁵⁵ O'nun bu ifadelerine göre râvinin rivâyetlerinde münker hadisler çokça bulunmazsa o râvi *münkeru'l hadis* olarak değerlendirilmez ve rivâyetleri de terk edilmez. O, râvinin rivâyetindeki hatasına oranla zayıf veya güvenilir kabul edileceğini savunmaktadır. İşte bundan dolayı Müslim, "Bir muhaddisin hadisindeki münkerlik alâmeti" sözünde özellikle "muhaddis" lafzını kullanmış, "zayıf muhaddis" tabirini kullanmamıştır.⁵⁶ Buradan hareketle Müslim'in, münkeri, sözlük anlamıyla ele alıp daha kapsamlı bir şekilde tarif ettiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sika olsun ya da olmasın rivâyeti tanınmayan bilinmeyen râvilerin naklettiği rivâyetler O'na göre münker sayılmaktadır.

Müdelles hadis hakkında: "*Râviler ancak hadiste tedlîs yapmakla marûf ve bununla şöhret bulmuş kimselerden olduğu zaman araştırılmışlardır. Fakat ortada müdelles yokken böyle bir şart arayana hiçbir imamdandan iştirak etmedik.*"⁵⁷ Ayrıca Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797), Bakıyye b. Velîd hakkında, "*Bakıyye ne iyi adamdır fakat isimleri künye, künyeleri de isim yerine kullanmasa ne iyi olurdu. Bir zamanlar bize Ebû Saîd el-Vuhâzî'den rivayette bulunuyordu. Bu zatın kim olduğunu araştırdık ve Abdülkuddûs olduğunu öğrendik.*" dediğini nakleder.⁵⁸ Müslim, tedlîs yapmakla meşhur olan Bakıyye b. Velîd'e dair naklettiği bu rivâyetle tedlîsin çeşitlerinden olan

50 Müslim, *Mukaddime*, I, 40.

51 Hamza Abdullah el-Melibârî, *Abkeriyyetu el-imâm Müslim*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997, s. 38-39.

52 Müslim, *Mukaddime*, I, 37, 39.

53 Müslim, *Mukaddime*, I, 11.

54 Müslim, *Mukaddime*, I, 12.

55 Müslim, *Mukaddime*, I, 11.

56 Melîbârî, *Nazaratun Cedîde fî ulûmi'l-hadîs*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003, s. 205.

57 Müslim, *Mukaddime*, I, 40.

58 Müslim, *Mukaddime*, I, 32.

ve “râvinin kendisinden rivâyet ettiği hocasını senedde herkes tarafından bilinen ve meşhur olan isim, künye veya lakabıyla değil de bilinmeyen isim, künye veya lakabla zikretmesi”⁵⁹ anlamına gelen *tedlîsu’s-şuyûha* işaret etmektedir. Müslim naklettiği bu rivâyetle de râvinin tedlîste bulunarak zayıf olan hocasını gizlemesini, râvi için önemli bir cerh sebebi saymakta ve bu tür haberlerin de kabul edilemeyeceğine dikkat çekmektedir.

Müslim’in Mukaddimesi hadis usûlüne dair ele aldığı meselelerle bu alanda kaleme alınmış ilk çalışmalardan olduğunu rahatlıkla söylenebilir. Fakat konuların ele alınışı sistematik bir şekilde olmadığı gibi tüm konuları da kapsamamaktadır. Bunun nedeni de yazarın, kendi döneminde önemli gördüğü ve tartışma konusu olan konulara değinmiş olmasıdır. Muan’an hadis meselesi de buna bir örnektir. Ayrıca Müslim’in ifadesiyle o dönemde zayıf kimselere ve rivâyetlere iltifatın gittikçe çoğalmış olması müellifi kimlerden rivâyet alınması gerektiği meselesine yoğunlaştırmış olabilir. Müslim’in Mukaddime’de râvîyi ilgilendiren konulara değindiği görülmektedir. Münker, mürsel, tedlîs, illet gibi usûl konularına da yeri geldiğinde değinen Müslim’in, bu meseleler ile ilgili kendi bakış açısına dair bazı ipuçları da verdiği görülmektedir. Örneğin, müteahhirûn döneminde genel kabul gören anlayışa göre “zayıfın sikaya muhalefeti” olarak tanımlanan münkeri, daha geniş anlamıyla ele alıp, “râvisi ister zayıf ister sika, ister teferrüd ister muhalefet etsin güvenilir râvilerce bilinmeyen, tanınmayan her rivâyet” şeklinde tanımladığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde mürseli, tâbiînin sahabeyi atlayarak naklettiği hadis anlamında değil de inkıta anlamında ele alarak kendi döneminde hadis usûlüne ait kavramlara ne tür bir anlam yüklediğine dair ipuçları vermektedir. Böylece hadis tarihinde meydana gelen kavram kargaşasının asıl nedeninin her dönemin, kavramlara kendi döneminin ilmî birikimi zaviyesinde anlamlar yüklemesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle de kavramlar incelenirken söz konusu dönemin ilmî temâyülünün de incelenmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Hadis usûlü alanında ilk telif edilen kaynaklardan biri olma özelliğini taşıyan bu mukaddimenin, sahip olduğu muhtevâyıyla rivâyet dönemine ait bilgiye ulaşmada önemli bir boşluğu doldurduğunu ve ayrıca bu alanda çalışma yapacak ilim adamlarına da ışık tutar nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

C. Ebû Dâvud’un Risâle ilâ Ehli Mekke’si

Mekke âlimleri, daha müellifi henüz hayatta iken ünü İslam dünyasına yayılan Sünen hakkında bizzat Ebû Dâvud (ö. 275/889)’un kendisinden bilgi istemişlerdir. Ebû Dâvud’un da onlara cevaben Sünen’i hakkında bilgi vermiş olduğu, mektubun içeriğinden anlaşılmaktadır.⁶⁰

Ebû Dâvud’un Sünen’ini anlatan bu mektubu⁶¹, hadis tarihi, usûlü ve onun üzerine yapılan şerhlerin mukaddimelerinde yer almış ve ondan hadisçiler çokça

⁵⁹ İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 74.

⁶⁰ Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvud’un Sünen’i Kaynakları ve Tasnif Metodu*, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2012, s. 50.

⁶¹ Yazma nüshası Şam-Zahiriye Kütüphanesinde olan Ebû Dâvud’un (ö.275/889) Mekkelilere gönderdiği bu mektup, ilk defa 1369’da Mısır’da Muhammed Zâhid Kevserî (1370/1951) tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Daha sonra Muhammed Sabbağ tahkiki ile yayımlanmıştır. Ayrıca 1394’de Daru’l-Arabiyye ve 1405’de Mektebetu’l-İslamî tarafından Beyrut’ta müstakil olarak, 1997’de de Abdulfettah Ebû Ğudde tarafından tenkitli bir tahkik ile “Selâsu Resâil fi İlmi Mustalahi’l-Hadis” adlı çalışması içinde yayımlanmıştır. *Mecelletu Advaiş’s*

alıntıda bulunmuşlardır. Araştırmalara göre Ebû Dâvud'un mektubu günümüze sadece iki yazma nüshayla ulaşmıştır.⁶²

Ebû Dâvud'un Mekkelilere gönderdiği mektup, hadislerin sahîh ve zayıf olması hususunda hadisçilerin metodunu açıkladığı için hadis usûlünün çok önemli kaynaklarından sayılmaktadır. Özellikle Ebû Dâvud'un hadisçiler arasındaki konumu ile sünende takip edilen usûlün bu mektupta açıklanması ona ayrı bir değer katmıştır.

Hadis Usûlü Konuları

Ebû Dâvud'a göre farklı isnatlı hadislerden, isnat bakımından ravisi hıfz yönüyle daha kuvvetli olmayan âlî isnatlar tercih edilmekle birlikte, Sünen'deki rivayetlerin tamamı, babında bilinen sahîh hadislerden oluşmaktadır.⁶³ Onun *Kitabında yer alan şiddetli zayıflığı bulunan hadisleri açıkladım, senedi sahîh olmayanlar bunlardandır. Böyle bir açıklama yapmadığım hadisler salihdir ve bir kısmı diğerlerinden daha sahîhtir*⁶⁴ şeklindeki açıklamasından salih terimini, senedi sahîh olanlar ile şiddetli zayıflığı bulunmayan hadisler hakkında kullandığı anlaşılmaktadır.⁶⁵

Ebû Dâvud, kendisinde şiddetli vehn (zayıflık) bulunan hadisleri mutlaka açıklamıştır. Bunlara, senedi sahîh olmayanlar da dâhildir. Hakkında söylemedikleri ise salihdir. Az vehn bulunan hadislerin durumu hakkında bir şey söylemeyen Ebû Dâvud, kendi nezninde az zayıf da olsa, başkasının yanında şiddetli zayıf olabileceğini gözardı etmiştir. Ayrıca "Hakkında bir şey söylemediklerim salihdir." sözleriyle hangi derecedeki hadisleri kastettiği açık değildir.

Kitabında metrûk bir raviden alınma rivayet olmadığını, bir konuda başka hadis olmayıp münker bir hadise yer vermişse onun münker olduğunu mutlaka

Şeria'da Sayı: 5, 1394; Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvud'un Sünen'i Kaynakları ve Tasnif metodu*, s. 43.

⁶² Birincisi: Zahirîye kütüphanesinde bulunan nüsha; bize Abdulğani el-Makdisinin rivayetiyle ulaşmıştır. Mektubu İbn Hacer ve Suyûtî de bu senetle nakletmiştir. Raviler arasında bulunan Muhammed b. Abdulaziz el- Haşimi'nin tercemesine mektubu ondan rivayet eden İbn Cem' el-Saydavî dışında kimse değinmemiştir. O da güvenilir olup olmadığına değinmemektedir. Bkz. İbn Cem' el- Saydavî Mu'cem İbn Cem' el-Saydavî s.126. İkinci: Amerika Princeton Üniversitesi kütüphanesinde bulunan yazma nüshadır. Ebû Cafer Ahmed b. İsa b. Mahan el-Hemedânî rivayetiyle ulaşmıştır. Ahmed b. İsa hakkında çok konuşulmuş, Ebû Naim onun garip birçok hadis rivayet ettiğini söylemiştir. Sam'ani; kendisi ve rivayetleri hakkında olumsuz konuşulmuştur, der. Zehebî Ebû Cafer'in rivayet ettiği bir hadis için uydurma hadis demiştir. İbn Arrâk Ebû Caferi, yalancı, hadis uydurup hadis çalan ve rivayetleri karıştırıp uyduran raviler arasında sayar. (Tenzih'uş- Şeria el Merfu'a I, 17; Zehebî, *Mizan-ul İtidal* s. 513) Bu iki yazmanın ravilerinden ne Muhammed b. Abdulaziz el-Mekkînin meçhullüğünü örtecek ne de Ahmed b. İsa'nın zayıflığını giderecek başka bir ravi bulunamamıştır. Bu mektubun sübutu hakkındaki tenkitleri zayıflatacak husus; mektubun farklı el yazmalarının halen bazı kütüphanelerde bulunabileceği ihtimalidir. Çünkü mektup kimi el yazmalarda bir yaprak kimilerinde ise iki yaprak olarak yazılmıştır. Bu yazmaların gözden kaçma ihtimali yüksek olup halen bazı kütüphanelerin eserlerin tamamının kataloğunu çıkarmamış olmaları bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir. Yalnız bu eleştiriler başka bir yazma nüshası bulunana dek geçerliliğini devam ettirecektir. Başka bir nüsha bulunduğu onun üzerinden değerlendirme yapılabilir. Fakat her halukarda mektubun içeriğinde bulunan problemler onun aidiyet sorununu giderecek türden görünmemektedir.

⁶³ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Risâle ilâ Ehli Mekke* (nşr. L. Sabbağ), s. 24.

⁶⁴ Ebû Dâvûd, *Risâle*, s. 27-28.

⁶⁵ Sehâvî, Ebû Dâvûd'un kullandığı sâlih teriminin hasen anlamında anlaşılmasının ihtiyata daha uygun olduğu görüşündedir. Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, I, 80-81.

açıkladığını⁶⁶ söyleyen Ebû Dâvud, başka hadis bulamayınca zayıf hadisleri de rivayet etmektedir. Fakat aşırı zayıf olan rivayetleri açıklamaktadır. Zira ona göre zayıf hadis, âlimlerin re'yinden daha kuvvetlidir. Ahmed b. Hanbel de bu kanaattedir.⁶⁷

Ebû Dâvud, eserindeki hadislerin çoğunun meşhûr olduğunu, garip hadis bulunmadığını; garip hadisle, İmam Mâlik, Yahya b. Saîd ve güvenilir diğer imamların rivayeti de olsa ihticac olunmayacağını belirtir.⁶⁸ "Hadis, garip ve şâz olduktan sonra (önceden) kendisiyle delil getirilmiş olması, (hükme esas teşkil etmez) delil olmaz." sözlerinden onun, garib hadisle şâz hadisi kastettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca o hiç kimsenin meşhûr, muttasıl ve sahîh olan hadisi reddedemeyeceğini vurgular.⁶⁹

Ebû Dâvud'un kendi ifadesi ile Sünen'de, mürsel ve müdelles gibi muttasıl olmayan hadisler de vardır. Bu gibi hadisleri kitabına niçin aldığını "*Muhaddislerin büyük çoğunluğu nezdinde sahîh hadis bulunmadığı yerde mürsel hadislerde muttasıl gibi kabul edilir*"⁷⁰ sözleriyle açıklar. Ayrıca bazı Mürsel senetleri örnek gösterir. Yani bir babda sahîh hadis yoksa mürsel hadisleri yazarak, o konuda boşluk bırakmama gayreti içinde olmuştur. Bu gibi müsned olmayan hadislerin de Sünen'de az olduğunu belirtmiştir.⁷¹ Sünen'ini önceki kaynaklarla karşılaştırırken, onlardan istifade ettiğini şu cümlelerle açıklar: "*Sünen'deki hadislerin çok azı müstesna, İbnu'l-Mübarek (ö.181/797) ve Veki'in (196/812) kitaplarında mevcut değildir. Çünkü onların kitaplarındaki hadislerin çoğu mürseldir.*"⁷² Onun bu ifadesinden mümkün oldukça mürsel ve senedinde kopukluk olan rivayetleri eserine almaktan sakındığı anlaşılmaktadır. Mürsel hadislerle amel konusunda; "Süfyan es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve el-Evzai gibilerinin yaşadığı dönemdeki âlimler mürsel hadislerle amel ederlerdi. Bu anlayış Şafiî'ye kadar sürdü. Mürsel hadisin zıddına bir müsned hadisin bulunmadığı yerde, kuvvet bakımından müsned hadis gibi olmasa da mürsel hadisle ihticac olunur." diyen Ebû Dâvud, mürsel hadisin bazı şartlarla kabul edilebileceğini ve delil olabileceğini ifade etmiştir.⁷³

Ebû Dâvud hadislerdeki illetler ve bu husustaki yöntemi hakkında şöyle der: "Hadisin sahîh olduğuna işaret eden emareler bulunur. Bu bana kapalı kaldığımda veya anlamadığımda hadisi terk ettim, hadisi yazdığımda ise o şeyi açıkladım. Vâkıf olamadığım bir durum ise, bu gibi hadislerde açıklama yapmaktan kaçındım. Çünkü herkesin bunları anlayıp değerlendirmeye ilimleri yetmez."⁷⁴ Ebû Ğudde, Ebû Dâvud'un bu sözlerini, hadisin bazen isnâdı illetten salim ve sahîh olarak görülebileceğini, fakat Ebû Dâvud'a göre gizli bir illet olduğundan rivayet etmediğini, şayet kitabında tahrir etmiş ise de hadisin illetini açıkladığı şeklinde yorumlamaktadır. Ebû Dâvud, bazı ma'lul hadislerin durumunu işaret ederek, zahiren sahîh gibi görünen bu çeşit hadisleri terk ettiğini belirtir. Hatta buna bir örnek de verir.⁷⁵

⁶⁶ Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 25.

⁶⁷ Suyûtî, *Tedribu'r-Ravi*, s. 135.

⁶⁸ Ebû Dâvud, *Risâle*, s.29.

⁶⁹ Dinçoğlu, *Ebû Dâvud'un Sünen'i Kaynakları ve Tasnif metodu*, s. 53.

⁷⁰ Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 25.

⁷¹ Dinçoğlu, *Ebû Dâvud'un Sünen'i*, s. 54.

⁷² Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 25-26.

⁷³ Dinçoğlu, *Ebû Dâvud'un Sünen'i*, s. 51.

⁷⁴ Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 33.

⁷⁵ Ebû Dâvud, *Risâle*, s. 34.

Ebû Dâvud, munkatî' hadis için şöyle der: "Bazen hadisin munkatî' olduğu başka bir isnatla bilinir. Bu hadislerin munkatî' olduğunu ancak bu rivayetlerin farklı tariklerini bilenler tespit edebilir." Ebû Dâvud, seneddeki kopukluğu ravilerin tabakalarını göz önünde bulundurarak karşılaştırma metodu uygulayarak tespit eder ve buna İbn Cüreyc'den bir hadis ile örnek verir.

Ebu Davûd'un bu risalesi, Sünen'i için bir mukaddime özelliğini taşımaktadır. O, bu risalesinde hem *Sünen* eserini tanıtmakta ve hem de onda kullandığı metot ve prensipleri açıklamaktadır. Bu risâle her ne kadar öz ve hadis usûlü alanında sınırlı konulara değinse de o dönemin hadis usûlü anlayışına ışık tutacak bilgiler içermektedir. Bu haliyle o, daha sonraki yerleşik usûl konularına katkı sağlamıştır.

D. Tirmizî'nin el-İlelü's-Sağîr'i

İlel eserleri içerik olarak muallel hadisleri toplayan müstakil eserlerdir. Bu eserlerin yazarları, topladıkları bütün illetli hadislerin problemlerini açıklayıp hadisleri ya fıkıh babları⁷⁶ ya da müsned eserler düzeninde yazmışlardır.⁷⁷ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî'nin de (ö. 279/892) İlel adında iki eseri bulunmaktadır.

1-) *el-İlelü'l-Kebîr*: Tirmizî bu eserinde diğer ilel eserlerinde olduğu gibi muallel olan rivayetleri toplayıp her bir hadisin gizli illetini açıklamıştır.⁷⁸

2-) *el-İlelü's-Sağîr*: Diğer isimleri *el-İlelü'l-Müfred* ve *İlel-ü Camî'it- Tirmizî*dir.⁷⁹ *el-İlelü'l-Sağîr*, onun el-Câmi' adlı eserinin sonunda yer alan hacmi küçük olmakla birlikte, yazıldığı zaman dilimi göz önünde bulundurulduğunda, ilel ilminden ziyade hadis ilimlerinin tümünü ilgilendiren bilgiler içermesi açısından çok önemlidir.⁸⁰

Tirmizî bu kitabında önce, kitabına aldığı hadislerin özlü bir değerlendirmesini yapmıştır. Daha sonra hadis usûlü ilminin bazı önemli konularına değinmiş, selef âlimlerinden nakillerde bulunmuştur. Bunlara ek olarak bazı önemli konularda kendi görüşünü de vermiştir. Nihayet eserde sıkça kullanılan hasen, garip gibi hadis terimleri hakkında açıklamalar yapmıştır. Ortada henüz sistematik bir hadis usûlü kitabının olmadığı bu dönemde bu muhtasar eser, daha sonra gelecek hadis tenkitçilerine temel kaynak olmuştur.⁸¹

Bu kitabın müstakil bir eser mi yoksa Tirmizî'nin *el-Câmi'* eserinin metodunu tanıtmaya amacıyla yazılmış bir hâtîme mi olduğu hususunda şârihler, farklı görüşler sunmuşlardır. Kimi âlimler bu eserin *el-Câmi'*den ayrı fakat onunla beraber basılmış müstakil bir eser olduğunu savunmuştur. Buna delil olarak da el-Câmi'nin ravilerinin

⁷⁶ İbn Ebi Hatim ve Ebû Bekir el-Hallal el-Hanbelî'nin ilel eserleri gibi. Tirmizî'nin ilel-i Kebir eseri ise giriş kısmı tertipli sonu ise dağınıktır.

⁷⁷ Ali b. el-Medîni, Yakup b. Şeybe'nin müsnedleri ve Darekutni'nin İleli, bu tarz yazılan İlel eserlerindedir.

⁷⁸ Elimizde bulunan el-İlelü'l-Kebîr nüshası Ebû Tâlib el-Kâdî vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Ayrıca bu nüsha esas alınarak çeşitli neşirleri yapılmıştır Hamza Dîb Mustafa (Amman, 1986), Subhî es-Semerrâî, Ebû'l-Meâti en-Nûrî, Mahmud Muhammed Halil es-Sa'îdî (Bejrût, 1489/1989) ve Hâmid Abdullah el-Mehellâvî (Bejrût, 2011) tarafından yayımlanmıştır.

⁷⁹ Bu kitap tahkikini Nurettin el-İtr ve Samurra'nın yapmış olduğu İbn Recep el-Hanbelî'nin şerhiyle beraber basılmıştır.

⁸⁰ Veysel Özdemir, "Tirmizî ve el-İlelü'l-Kebîr'inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, 9/2 (2014), 1183.

⁸¹ Mücteba Uğur, "Muhammed b. İsa et-Tirmizî'nin Kitabı'l-ilel'i", *Diyanet İlmî Dergi*, 36/3 (2000), 45.

onu müstakil bir kitap olarak rivayet etmelerini göstermişlerdir. Diğer bir görüş ise Tirmizî'nin *el-Câmi*'nin hatimesi diyebileceğimiz bir eki olmasıdır. Buna delil de kitabın içinde onu *el-Câmi*' ile irtibatlandıran cümlelerin bulunmasıdır. Örneğin: “*Bu kitaptaki (el-Câmi) bütün hadislerle amel edilir*”.⁸² “*Bu kitapta, hadis hasendir dediğimizde isnâdı bizim görüşümüze göre hasendir demeyi kastederiz*”. Bu cümleler illel kitabının el-Câmi' eserinin bir parçası olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz; el-İlelü's-Sağîr eseri el-Câmi' kitabından farklı konulara değindiği ve âlimlerin bu eserle özel ilgilenmiş olması nedeniyle raviler, bu eseri Tirmizî'nin el-Câmi' eserinden ayrı rivayet etmişlerdir. Bu nedenle Tirmizî'nin *el-İlelü's-Sağîr* eseri hadisçiler nezdinde müstakil bir kitap olarak kabul edilmiştir. Tirmizî de bundan olsa gerek el-Câmi' eserinde başlık olarak (أبواب) kelimesini kullanırken *el-İlelü's-Sağîr* eserinde (كتاب) kelimesini kullanmıştır.⁸³

Tirmizî'nin eserini adlandırdığı el-İlel lafzı hadisçilerin arasında kullanılan illet kavramından farklı bir anlamdadır. İlet, hadisçiler arasında “zahiren ilk bakışta anlaşılmayan fakat hadisin sıhhatini bozan gizli sebep” olarak tanımlanır. Fakat Tirmizî eserinde rivayetlerin kabul veya reddine dair genel usûl ve kuralları açıklamak istediğinden, burada illel'den lügat anlamını kastetmiştir. Bu da rivayetlerin kabul ve red nedenleri şeklinde daha kapsamlı bir anlamdır. Eser, bu anlamdaki ismiyle hadis usûlü eserlerine kaynak olmaya daha yakın görülmektedir.

Tirmizî, el-Câmi' eserindeki hadislerin amel edilebilir hükmünde olduğunu belirtmiştir. Bu hususta şöyle der: “*Bu kitaptaki bütün hadislerle amel edilebilir. İlim ehli iki hadis hariç bütün hadislerle amel etmiştir.*” Bu açıklama, kitabın içindeki hadislerin kuvvet derecesini göstermiş ve bunlarla amel konusunda fıkıh âlimlerini aydınlatmıştır. Tirmizî kitabında el-Câmi' eserinin fıkıh ve hadis ilmindeki kaynaklarını açıklamış ve fıkıh ilmi kaynakları için şöyle demiştir: “*Kitabımızda fıkıhçıların tercih ettiği görüşlere gelince; Süfyan es-Sevrî'den nakledilen görüşler, Muhammed b. Osman el-Kûfi - Ubeydullah b. Musa, yoluyla gelen rivayetlerdir. Bunun dışında da birçok fıkıhçıya ait rivayet senetlerini açıklamıştır.*”⁸⁴ Bu açıklama mezhep imamlarının görüşlerini ve fıkıh konularını doğru nakletme hususunda çok faydalı olmuş ve kitabı bir kaynak eser konumuna ulaştırmıştır.

Hadis ilmi kaynakları için ise şöyle der: “*Kitabımda bulunan illet, cerh ta'dil ve ravilerin hayatı hususundaki bilgilerin kaynağı Buhârî'nin et-Tarîh adlı eseridir. En çok Muhammed b. İsmail el-Buhârî'den istifade ettim. Bazı hususlarda Abdullah b. Abdurrahman ile Ebû Zur'a'dan faydalandım.*”⁸⁵ Bu açıklamalar kitabın önemli kaynaklara dayandığını göstermektedir.

Hadis Usûlü Konuları

Tirmizî bu eserinde el-Câmi' eserini okuyacak kişilerin hadis usûlü konularında müracaat edebileceği konuları toplamıştır. Aynı zamanda bu eser hadis ilmi genelinde usûl ve kuralların toplandığı önemli kaynaklardandır.

⁸² İbn Receb el-hanbeli şerhli nüshası Nurettin Itr tahkikli s. 4.

⁸³ Şerhu İlel-il Tirmizî'nin tahkik eden Nurettin Itr'ın Mukaddimesi (nşr. Nureddin Itr) Dımaşk: Dar-ul Mellah 1978/1398, s. 18.

⁸⁴ Tirmizî, *el-İlelü's-Sağîr*, I, 30-31.

⁸⁵ Tirmizî, *el-İlel*, I, 31.

Tirmizî, cerh ve ta'dil'in meşruluğunu açıklamış ve bu konuda hadisçileri gıybet yapmakla suçlayan bazı kesimlere çok ağır bir dille karşılık vermiştir. "Bazı anlayışsızlar, hadisçileri ayıplıyor..."⁸⁶ gibi sözleri, buna delil teşkil etmektedir. Tirmizî, ravileri kategorilere ayırıp her birinin durumunu eserinde açıklamaktadır. Kendi tabiriyle: "Ravilerin kimi yalancılıkla veya gaflet sahibi olup çok hata yapmakla suçlanır."⁸⁷ Ravilerden kimi de gafleti ve çok hatası nedeniyle zayıf görülür. Kimi de doğruluğu ve saygınlığından ötürü hadisçiler tarafından tezkiye edilir ki bunlar güvenilir ravilerdir. Kimi de hafızası nedeniyle tenkit edilmiştir."⁸⁸ Tirmizî bu kısımların her birinin hükmünü vermiştir. Fakat hadisleri makbul güvenilir ravilerin hükmüne, durumları bilineceğinden olsa gerek değinmemiştir. Ayrıca âlimlerin bazı raviler hakkındaki görüş ayrılıklarına da dikkat çekmiştir.

Tirmizî manayla rivayet hususunda anlamı bozmayacak ve isnatta değişiklik yapılmamak şartıyla ilim ehlinin bunu caiz gördüğünü nakletmektedir. Rivayette en iyi yöntemin ise lafızla rivayet etmek, daha sonra yakın bir lafızla, ondan sonra ise manayla rivayet etmek olduğunu belirtmektedir.

Tirmizî arz yönteminin hadis ehline caiz olduğunu açıklar. Arz yoluyla yapılan rivayetlerin nasıl yapılacağı ve ravilerin (أخبرنا) ve (حدثنا) gibi lafızlarla yapacakları rivayetlerin makbul olduğu hususunda açıklamalar yapar. Fakat kimi hadisçilerin ise arz yoluyla rivayet (حدثنا) lafzıyla caiz olmadığını, bu lafzın sadece sema yoluyla yapılan rivayetlerde kullanılabileceğini savunduklarını nakletmektedir.⁸⁹ Eserinde hadisçiler arasındaki ihtilaflara değinerek icâzetle rivayetin caiz olduğunu savunur.⁹⁰

Tirmizî, hasen hadis hakkında kendi metodunu açıklayıcı bir tanım yapmaktadır. Tirmizî'ye göre hasen; "İsnadında kizb ile itham edilmiş biri bulunmayan, şâz olmayan ve diğer kaynaklardan da rivâyet edilen hadistir"⁹¹. Bu, hasen için yapılmış en uygun tanımdır. O, hafızasına güvenilir bir ravinin ziyadesinin kabul edilebileceğini savunmaktadır. Fakat burada çok önemli bir noktaya da değinmiş ve her güvenilir ravinin ziyadesinin kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.⁹² Tirmizî'nin mürsel hadisten kastı munkatı hadisi de kapsayan, senesinde kopukluk bulunan hadistir. O, bu hadisle çoğu hadisçinin amel etmediği kanaatindedir.⁹³

Tirmizî hadislerin üç nedenden ötürü kabul edilemeyeceğini açıklamış bunların da; ravinin ta'n edilmesi, senedde kopukluk ve şuzûz olduğunu belirtmiştir. Tirmizî ferd hadisi garip hadis olarak adlandırmıştır. Kitabında ferd'in tüm çeşitleri ve şekillerine değinmiştir.⁹⁴ Tirmizî'nin ferd hadisi çeşitli kısımlarla ele alması⁹⁵ diğer hadisçilere örnek olmuştur

Netice olarak Tirmizî'nin el-İlelül-Sağîr eserinde özelde el-Câmi' isimli eserinin hadis rivayet metoduna genelde ise hadis usûlü konularına değindiği

⁸⁶ Tirmizî, *el-İlel*, I, 43-44.

⁸⁷ Tirmizî, *el-İlel*, I, 77-79.

⁸⁸ Tirmizî, *el-İlel*, I, 103-104.

⁸⁹ Tirmizî, *el-İlel*, I, 233.

⁹⁰ Tirmizî, *el-İlel*, I, 234.

⁹¹ Tirmizî, *el-İlel*, I, 340.

⁹² Tirmizî, *el-İlel*, I, 418.

⁹³ Tirmizî, *el-İlel*, I, 273, 277.

⁹⁴ Tirmizî, *el-İlel*, I, 340-341.

⁹⁵ Tirmizî, *el-İlel*, I, 406-407.

söylenbilir. Hadisçiler de bu noktayı görmezden gelmeyerek el-Câmi'nin niteliklerini sayarken el-İlelü's-sağîr'in bu özelliğine vurgu yapmaktadırlar. Meselâ İbnu'l-Esîr (ö. 630/1233) bu hususta şöyle der: "el-Câmi' eserinin sonunda el-İlel adında bir kitap vardır. Bu kitabı araştıran kişi kitabın çok önemli güzel ve faydalı bilgileri topladığını görür"⁹⁶.

Birçok usûlcü hadis usûlünde yazılan ilk müstakil eserin el-Muhaddisu'l-Fâsıl olduğunu iddia etmektedir. Fakat iyi bir incelemeyle Tirmizî'nin bundan daha önce el-İlel eserini yazarak ilk hadis usûlü müellifleri arasına girdiği söylenebilir. İmam İbnu'l-Mulakkin (ö. 804/1401) Tirmizî'nin bu ilimde ilk eser veren hadisçilerden olduğunu belirterek şöyle demiştir. "Hadis ilimlerinde birçok imam kitap yazmıştır. Bunlardan bazıları; Tirmizî'nin el-Câmi' adlı eserinin sonundaki el-İlel kitabı, Hâkim'in Usûl ve Medhali, el-Hatîb'in ise el-Kifâye ve Cami' adlı eserleridir."⁹⁷ Bu açıklamalardan şu sonuca ulaşabiliriz; Tirmizî'nin el-İlelü'l-Sağîr adlı eseri hadis usûlü ilminde bize ulaşmış ilk müstakil eser olma özelliğini taşımaktadır

E. İlel ve Tarih Kaynakları

Görünüşte sağlam ve güvenilir raviler aracılığıyla nakledilen rivayetlerde bazen farkedilemeyen hatalar bulunabilmektedir. Hâfızası ve dikkatinin kuvvetli olmaması, unutmaması, eksik ezberlemesi, kitabını kaybetmesi gibi sebeplerle güvenilir râvilerin de kimi zaman yanlışlığı tespit edilmiştir. Nedeni ne olursa olsun hadislerin sıhhatini zedeleyici durumdaki gizli sebeplere "illet", bunları inceleyen ilme de "ilelü'l-hadis" ilmi denilmektedir.

Hadisçiler erken dönemlerde hadislerin illetlerini tespit faaliyetinde bulunmalarına rağmen, bu alandaki eserler ancak hicri üçüncü asırda telif edilmeye başlanmıştır. Bilindiği kadarıyla ilel ilmindeki ilk eser, İmam Şu'be (ö.160/777)'nin talebesi Yahyâ b. Saîd b. el-Kattân (ö. 198/814)'a aittir. Yahyâ b. Ma'în , Ali b. el-Medinî⁹⁸ ve Ahmed b. Hanbel gibi ilk ilel müellifleri Yahyâ b. Saîd'in talebeleridir. Eserin mevcut olduğunu kaynaklar belirtmiş olmasına rağmen ona ulaşamamıştır.⁹⁹ Öğrencisi Abbas b. Muhammed ed-Durî'nin illet ve ricâl konusunda yönelttiği sorular ve cevaplardan oluşan Yahyâ b. Ma'în'in (ö.233/847), *et-Tarih ve'l-İlel'i*, Ali b. Medînî'nin (ö.234/848) *İlelü'l-Hadis'i*, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Kitabü'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl'i*, Tirmizî'nin (ö.279/892) *el-İlelü'l-Kebîr'i*, İbn Ebî Hatim'in (ö.327/938) *İlelü'l-Hadis'i* bu dönemde yazılan ilk ilel türü eserlerdir.

Hadis Usûlü ilmi adını alacak müstakil kaynaklarının henüz yazılmadığı, hicri II. ve III. asırda, ilel kaynakları daha sonra istilahlaşacak olan birçok kavrama kaynaklık etmiştir. Söz konusu eserlerde hadis usûlü konularından genellikle *mevkûfun merfu olarak rivayet edilmesi*, *munkatı*, *mu'dal*, *müdelles*, *muztarib*, *mürsel*, *ferd*, *maklûb* ve *mevzu* gibi kavramlara değinilmiştir. Bu eserleri telif eden hadis tenkitçileri arasında metot farklılıkları dikkat çekmektedir. Çoğunluk hadis tenkitçileri bu illetler arasında hadislerin sıhhatine zarar verecek olanlara değinseler

⁹⁶ İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *Câmiu'l-usûl* (nşr. Abdülkadir el-Arnâvût), Beyrut, 1403/1983, I, 193.

⁹⁷ Ömer Sıraceddin İbnu'l-Mulakkin, *el-Mukni' fi ulûmi'l-hadis* (nşr. Abdullah b. Yusuf Cüdey'), Suudi Arabistan: 1413/1992, s. 37.

⁹⁸ Muhittin Düzenli, "Rivâyetlerin Sıhhatinin Tespitinde İlet ve Şâz Olgusunun Fonksiyonu", (doktora tezi, Samsun Ondokuzmayıs Üniversitesi SBE, 2008), s. 25.

⁹⁹ Halit Boz, *İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-Hadis Adlı Eseri*, (yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, 1997).

de Tirmizî ve İbn Ebî Hatim gibi tenkitçiler illeti daha geniş olarak, hadisle ilgili açıklanması gereken hususlar manasında kullanmışlardır. Bu nedenle de eserlerinde, bazı ravilerin kusurlarını açıklamak üzere *sahîh ve hasen* derecesindeki rivayetlere de yer vermişlerdir.¹⁰⁰

Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile Abdurrahman b. Mehdî (198/813), İlel ile Cerh ve ta'dil ilminde öne çıkan hadis tenkitçileri arasında yer almaktadırlar. Onların birçok ravinin rivayetlerini tahlil ederek hadislerin illetlerini tespit edip *sahîh* veya zayıflığına hükmettikleri görülmektedir.¹⁰¹

Böylece II. asrın sonları ile III. asrın başlarında müsned, câmi' ve sünen kitaplarıyla birlikte cerh ve ta'dil, ilel ve ricâl kitapları da yazılmaya başlanmıştır. Bu yıllarda, bilhassa et-Târîh adıyla anılan ve sika ile zayıf râvileri tespit ederek rivayetlerindeki illetleri ortaya çıkaracak ve daha sonra hadis usûlü ilminin gelişmesine ön ayak olacak birçok eser yazılmıştır. Bu konuda eseri bilinen ilk iki hadisçi, Leys b. Sa'd ile (ö.175/791) Abdullah b. Mübârek'tir (ö. 181/797).¹⁰² Kaynaklarda Leys b. Sa'd'ın *Kitâbü't- Târîh* ve *Kitâb'ü Mesâili'l-Fıkh* adlı iki kitabından söz edilmektedir.¹⁰³

Hadis usûlünün oluşumunda talebelerin hocalarına rivayetler ve raviler hakkında yönelttiği sorular da etkili olmuştur. Bu sorular ve cevapları hadis tenkitçilerinin telebeleri tarafından bir kitapta toplandıktan sonra hocalarından rivayet edilmiştir. Daha çok "Suâlât" adıyla adlandırılan bu kitaplar, ricâl ilminin önemli kaynaklarından sayılır. Öyle ki, bazen raviler hakkında genel ricâl eserlerinde bulunamayacak türden bilgiler bu tür eserlerde bulunabilmektedir.

Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/847), *et-Târîh'i*¹⁰⁴ ve Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl'i*¹⁰⁵ suâlât türü eserlerdir. Bilgilerin neredeyse tamamı kendilerine ait olduğu için eserler müelliflerine nispet edilse de bu kitapları, onlara soru soran talebeleri derlemiştir.

¹⁰⁰ Nurettin Itr, *el-İmâm et-Tirmizî ve'l-Müvâzene beyne Câmi'ihî ve beyne's-Sâhihayn*, Beyrut: Matbaatu'l-Ceneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1390/1970, s. 385-385; Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü Tarihinin Giriş*, İstanbul: Kutupyıldızı Yayınları, 2004, s. 195; Abdülmuttalib, *İbn Ebî Hatim*, s. 263, 268-277.

¹⁰¹ Zehebî, *Zikru Men Yu'temedü Kavluhû fi'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Erbeu Resâil fi Ulûmi'l-Hadis (nşr. Abdülfettâh, Ebû Gudde), Halep: el-Metbu'atu'l-İslamiyye, 1990/1410, s. 180; Ali b. Medîni, Yahyâ el-Kattân ve İbn Mehdî Ricâle dair beş cüzlük bir kitap telif etmiştir (Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-Hadis*, s. 71).

¹⁰² Abdullah b. Mübârek'in *et-Târîh* adlı kitabı için bkz. İbnü'Nedîm, *el-Fihrist*, s. 319. Velîd b. Müslim'in de (195), Ricâl tarihine dair kitapları vardır (Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 303).

¹⁰³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 281. Leys ile Mâlik'in birer mektubu için bkz. Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh*, II, 373-379.

¹⁰⁴ Eser İbn Main'e ait olmakla birlikte toplama ve düzenlemesi talebesi ed-Duri'ye aittir. Kitabın yazma nüshası ravilerin yaşadıkları bölgelere göre tasnif edilmiş olup, naşiri M. Nur Seyf tarafından kullanılışında kolaylık sağlaması için numaralanmıştır. Eser dört cilt olarak 1979'da Mekke'de "*Yahyâ b. Maîn ve Kitâbü'hü't-Târîh*" adıyla basılmıştır. Birinci ciltte, İbn Main'in hayatı, hadis ilmindeki yeri ve "*et-Târîh*"de geçen hadislerin fıkıh bablarına göre tertibi Nur Seyf tarafından yapılmıştır. İkinci cilt, eserde geçen ravilerin alfabetik sıraya göre, naşir tarafından düzenlenmiş halidir. Üçüncü ve dördüncü cildi ise, ravilerin yaşadıkları bölgelere göre tasnif edilmiş olan orijinal kısımdır. Eserin sonunda, Leys b. Sa'd'ın Malik b. Enes'e, Malik'in Leys'e yazdığı karşılıklı iki mektup yer alır. Bkz. Erdinç Ahatlı, "Yahya b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafî ve Garip Lafızlar" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (1996), s. 215.

¹⁰⁵ Abdullah Çelik, "Ahmed b. Hanbel ve Kitâbü'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl'inin İlel İlmindeki Yeri." *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9, (2017), s. 89-108.

İlk ilel kitaplarında ilel konuları tarih ve ricâl konularıyla birlikte incelendiği için eserlerin adları genellikle “el-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl” ve “el-İlel ve't-Tarih” şeklindedir. Daha sonraki dönemlere ait eserlerde ise rivayet kitaplarındaki tertip şekilleri benimsenmiştir.

Yahyâ b. Maîn'e, Abbas ed-Dûrî, (ö. 271/884) Osman ed-Dârimî, Ebû Hâtim er-Râzî ve daha birçok talebesi raviler hakkında sorular sormuşlar, o da her birine o anki içtihadına göre cevaplar vermiştir. İctihatların farklı olması ve bir tek ravi hakkında farklı görüşlerin olması nedeniyle, Yahyâ'nın kanısı ve görüşlerinde farklılıklar olmuştur.

Özellikle III. asırdan itibaren büyük cerh ve ta'dil imamlarının çoğundan derlenen çok sayıda suâlât kitabı bulunmaktadır. Aslında hadisçiler bu metodu ilk zamanlardan itibaren yaygın bir şekilde uygulamışlardır. Bu kitaplarda, genellikle sika ve zayıf raviler birlikte bulunmaktadır. Ebû İshak el-Fezârî'nin (ö. 185/801) kitapları arasında Evzâî'den tedvin ettiği bir Mesâil'i vardır. Ebû Osman Saîd b. Amr el-Berzeî ise, hocası Ebû Zür'a Ubeydullah b. Abdulkerîm er-Râzî'den zayıf ve sika ravileri ayrı ayrı sorarak onları müstakil eserlerde toplamıştır.

İlelî'l-hadis kitaplarında ricâle dair bilgiler olmasına rağmen, onlarda daha çok rivayetler üzerinde durulduğu için bu eserler ricâl kitaplarından sayılmamaktadır. Raviye zarar veren husus açıksa cerh ve ta'dil, gizli ise ilel konusuna girer. Ama bazen açık cerh sebepleri de ilel kaynaklarında yer almaktadır.¹⁰⁶ Hâkim en-Nisâbü'rî, İlelî'l hadis bilgisinin cerh ve ta'dil'den ayrı bir dal olduğunu bildirerek bunun sebebini şu şekilde açıklamıştır: “Hadisler, cerh sebeplerinin dışındaki birtakım hususlarla illetli olurlar. Cerhedilen ravinin hadisinin zaten hiçbir değeri yoktur. İletler ise, daha çok sika ravilerin hadislerinde görülür.”¹⁰⁷

İlel kaynakları, henüz müstakil olarak yazılmayan hadis usûlü eserlerinin daha sonra değineceği birçok kavrama kaynaklık etmiştir.¹⁰⁸ Söz konusu ilel eserlerinde hadis usûlü konularından genellikle hadis ilminin en önemli meselelerinden, ziyâde, idrâc, ihtilât, tashîf, hatalı ref', münker, ğarib, ferd, munkatı, mablûb, muztarib, muallel, mu'dal, müdelles, muztarib, mürsel ve mevzu gibi hem isnâd hem de metinle alakalı meselelere değinilmiştir. Bu eserleri telif eden hadis tenkitçileri arasında yöntem farklılıkları da dikkat çekmektedir. Çoğunluk hadis tenkitçileri bu illetler arasında hadislerin sıhhatine zarar verecek illetlere değinseler de Tirmizî ve İbn Ebî Hatim gibi tenkitçiler illeti daha geniş anlamda hadisle ilgili açıklanması gereken hususlar anlamında kullanmışlardır. Bu nedenle de eserlerinde bazı ravilerin kusurlarını açıklamak üzere *sahih ve hasen* derecesindeki rivayetlere de yer vermişlerdir.

¹⁰⁶ Mehmet Eren, 'Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, s. 526.

¹⁰⁷ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis*, s. 113-119.

¹⁰⁸ Nurettin İtr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 385-385; Ahmet Yücel, *Hadis Usulü Tarihine Giriş*, İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2004, s. 195; Abdülmuttalib, *İbn Ebî Hatim*, s. 263, 268-277; Halit Boz, *İbn Ebî hatim ve İlelu'l-Hadis Adlı Eseri*, (yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, 1997) s. 10-12; Çelik, "Ahmed b. Hanbel ve Kitâbü'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl'inin İlel İlmindeki Yeri", s. 91.

Sonuç

Hicrî ilk üç asırda hadis usûlü ilminin doğuşu ve gelişimini tespit edebilmek hadis usûlünün oluşum sürecini daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır. Ayrıca daha sonra hadis usûlcülerinin hadis ıstılahlarına yükledikleri daraltılmış veya genişletilmiş anlamların anlaşılmasında ve kimi zaman düştükleri anakronizmin ortaya çıkarılmasında katkı sağlayacaktır.

Hadis usûlü ilminin müstakil kaynaklarının henüz yazılmadığı hicrî II. ve III. asırda hadislerdeki illetleri tespit amacıyla birçok illel eseri yazılmıştır. Bu eserlerin hadis usûlüne dair birçok meseleye değindikleri görülmektedir. Örneğin mevkûfun merfû' olarak rivayeti, munkatı', mu'dal, müdelles, muzdarib, mürsel, ferd, maktûb ve mevzû' gibi konular. Hicrî III. asırda ise bugün bize ulaşan hadis ıstılahlarının birçoğunun kullanıldığı görülmektedir.

Dönemin önemli eserlerinden Şafiî'nin er-Risâle'si, Müslim'in Sahîh'i için yazdığı Mukaddime'si, Ebû Dâvud'un Mekkelilere gönderdiği Risâle'si ve Tirmizî'nin el-İlelû's-Sağîr'i hadis usûlüne dair önemli konulara kaynaklık etmektedir. Bunların arasında, hadis tahammül ve eda yolları, hadislerin taksimi, hadis, sünnet, sahîh, hasen, sikanın ziyadesi, mürsel, muallel, münker, ferd, muttasıl, munkatı', müdelles gibi hadis usûlünün temel konuları öne çıkmaktadır.

Bu eserlerin derinlemesine tetkik edilmesi durumunda son dönem hadis usulünde yerleşik birçok hadis usulü konularının daha farklı anlamlarda kullanıldığı anlaşılacaktır. Örneğin: Sünnet kavramı Hz. Peygamber'den başlayarak uygulanan ve nihaî dayanağı Nebvî sünnet olan sahâbe, tâbiûn ve fıkıh otoritelerinin uygulaması olarak anlaşılmaktadır. Müteahhirûn dönemde ise sünnet, genellikle hadis ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. *Marûf* ıstılahı, sözlük anlamlarına uygun olarak, rivayetin birçok kişi tarafından bilinir ve tanınır olmasını, böylece haberin bilgi değerini ifade etmektedir. Hasen kavramını, lügat anlamına uygun olarak maktûb ve güzel söz anlamında sahîh kavramıyla eş anlamlı olarak kullanmışlardır. Fakat daha sonra bu anlamın daraltılarak ayrı bir ıstılah haline dönüştürüldüğü görülmektedir. İllel kavramı ise ister sika ister zayıf râviden kaynaklansın, hadiste vâki olan her türlü gizli veya açık hata anlamına gelmektedir. *Münker* ıstılahını zayıf râvinin sika râvilere muhalif olarak rivayet ettiği hadis, zayıf veya sika râvinin teferrüd ettiği hadis ve mevzu hadis olmak üzere üç farklı anlamda kullandıkları görülmektedir. O kaynakların hadis tenkitçileri *münker'i* sözlük anlamına daha yakın ve daha kapsamlı bir anlamda ele aldıkları anlaşılmaktadır. *Şâz* hadis ise Şafiî öncesi dönemde, isnâd açısından tek râvi kanalıyla gelen rivayet, metin ve muhtevası açısından da marûf/meşhûr sünnete ve uygulamaya aykırı olan hadis anlamındadır. Ancak Şafiî, *şâz* hadisin özünde muhalefetin bulunması gerektiğini ifade etmiştir.

Munkatı ıstılahının bu kaynaklarda "Senedinde kopukluk bulunan her çeşit rivayet" mânasında kullanılarak seneddeki inkitâdan kaynaklanan *mürsel*, mu'dal ve *muallak* gibi rivayet türlerini herbirini *munkatı* ıstılahıyla ifade ettikleri anlaşılmaktadır. Mürsel hadisin değerini ele alırken genelleme yerine râviler özelinde değerlendirmeler yapmışlardır. *Müdelles* hadiste tedlisin, râvinin güvenilirliğine ve rivayetlerine etkisi, tedlîs yapma oranına ve yapılan tedlîsin çeşidine göre değiştiği anlaşılmaktadır. *Muan'an* ve *müen'en* hadiste ise, senedde ittisâli tespit hususunda râvinin kullandığı tahammül sîgalarından, muttasıl rivayet mi yoksa kendilerinin şahsî olarak duymadıkları belki bir vasıta aracılığıyla rivayeti kastettiklerine bakmışlardır. Anlaşıldığı üzere ele alınan ilk dönem hadis usulü kaynaklarının

kavramlara yüklediği anlamların tek tip ve genel geçer olmadığı uygulama ve özel şartların gözetildiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Ahatlı, Erdinç, "Yahya b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafî ve Garip Lafızlar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (1996).
- Aktepe, İshak Emin, *Erken Dönem İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Boz, Halit, "İbn Ebî Hâtim ve İlelu'l-Hadis Adlı Eseri", (yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, 1997)
- Çelik, Abdullah, "Ahmed b. Hanbel ve Kitâbü'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl'inin İlel İlmindeki Yeri.", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9, (2017).
- Çelik, Abdullah, "Hadis Usûlü İlminin Doğuşu Ve Gelişimi Hicrî İlk III Asır" (doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017)
- Çiftçi, Şaban, "İmam Şâfiî'nin er-Risâlesi ve Hadis İlmi" (yüksek lisans tezi, Süleyman demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998)
- Dinçoğlu, Mehmet, *Ebû Dâvud'un Sünen'i Kaynakları ve Tasnif Metodu*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Düzenli, Muhittin, "Rivâyetlerin Sıhhatinin Tespitinde İlet ve Şâz Olgusunun Fonksiyonu." (doktora tezi, Samsun Ondokuzmayıs Üniversitesi SBE, 2008)
- Ebû Dâvûd, Süleymân b.Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî, *Risâle ilâ Ehli Mekke*, (nşr. L. Sabbağ), Beyrut: el-Mektebetu'l-İslamî, 1405.
- Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İsam Yayınları, 2012.
- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Hâkim, Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyî Muhammed Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis* (nşr. Muâzzam Hüseyin), Medine, 1977/1397.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye* (nşr. Hasan Abdulmunim Şelebî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009.
- Itr, Nurettin *el-İmâm et-Tirmizî ve'l-Müvâzene beyne Câmî'ihî ve beyne's-Sâhihayn*, Beyrut: Matbaatu'l-Cenneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1390/1970.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâmüddin İsmâîl b. Ömer, *İhtisarü Ulûmi'l-Hadis*, (el-B'aisu'l-hasis'le birlikte), Kahire: Dâru't-Turâs, 1979.
- İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, (thk. Nûreddîn Itr), Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2008.
- İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-Hadîs* (el-Mukaddime), (thk. Nurettin İtr), Dımaşk: Daru'l Fikr, 2008.
- İbnü'l-Esir el-Cezerî, *Câmiu'l-usûl*, (thk. Abdülkadir el-Arnâvût), Beyrut: 1403/1983.
- İstemî, Fuat, "İmam Şâfiî'nin Kullandığı Hadis Kavramları (Er-Risâle Örneği)", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 8/2, (2016), 641-667.
- Kırbaçoğlu, Hayri, *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü*, Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003.
- Melibarî, Hamza Abdullah, *Abkeriyyetu el-imâm Müslim*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.
- Melibarî, Hamza Abdullah, *Nazaratun Cedîde fî ulûmi'l-hadîs*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri, *es-Sahih (Mukaddime)*, (nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki), Kahire: Daru'l-hadîs.
- Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri, *et-Temyîz*, (thk. Sâlih b. Ahmed), Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2009.
- Ömer Sıraceddin İbnu'l-Mulakkin, *el-Mukni' fî ulûmi'l-hadis* (nşr. Abdullah b. Yusuf Cüdey'), Suudi Arabistan: 1413/1992.

- Özdemir, Veysel, "Tirmizî ve el-İlelül-Kebîr'inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, Ankara, 9/2, (2014), s. 1183.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed, *Fethü'l-Mugîs bi Şerhi Elfiyyeti'l-Hadis li'l-Irâkî* (nşr. Ali Hüseyin Ali), Kahire: 2003/1424.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Beyrut: 1409/1988.
- Şâfiî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *er-Risâle* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire: 1979.
- Uğur, Mücteba, "Muhammed b. İsa et-Tirmizî'nin Kitabı'l-ilel'i", *Diyanet İlmi Dergi*, 36/3, (2000).
- Yücel, Ahmet, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- Yücel, Ahmet, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Yücel, Ahmet, *Hadis UsûlüTarihine Giriş*, İstanbul: Kutupyıldızı Yayınları, 2004.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Zikru Men Yu'temedü Kavluhû fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, *Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hadis* (nşr. Abdülfettâh, Ebû Gudde), Haleb: el-Metbu'atu'l-İslamiyye, 1990/1410.